

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 3 1991

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening
och Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Arkivarie Bengt Danielson, Lund,
redaktör

Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund

Docent Sten Skansjö, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Lars Olsson: Tryckerier som industriella etablissemanger i Lund, I	1
Kurt Genrup: Gåsskötsel, dunbolster och mårtensfirande	17
Peter Carelli: Lunds stadsvall – nya undersökningar, nya perspektiv	25

Omslagsbild

Berlingska Boktryckeri och Stilgjuteri AB:s emblem.

Ur stilprovskatalog från 1895.

Tryckerier som industriella etablissementer i Lund, I

Av Lars Olsson

Historiska institutionen, Lunds Universitet

1870-talet kan betecknas som ett genombrottsdecennium för industrialismen i vårt land. Under denna tid utkom det stora planschverket Sveriges industriella etablissementer, vars utgivare ansåg, att vår industri nu nått en sådan ståndpunkt, att de industriella anläggningarna förtjänade en närmare presentation. I universitetsstaden Lund har tryckerinäringen gamla anor, och i föreliggande studie visas hur två Lundatryckerier under 1800-talets senare hälft på olika sätt och i olika grad påverkades av utvecklingen från traditionellt hantverk till modern industri. Särskild uppmärksamhet ägnas åt sambandet mellan byggnadernas utformning och arbetsförhållandena. I den här publicerade första delen av studien behandlas Berlingska Boktryckeriet och Stilgjuteriet. En kommande andra del ägnas åt Håkan Ohlssons Boktryckeri och åt sammanfattande synpunkter.

Typograferna och deras arbetsplatser har fått en mycket framträdande plats i de senaste årens omfattande arbetshistoriska forskning i vårt land. Lars Ekdahl gick i bräsch med sin doktorsavhandling om typografer och ny teknik i Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet.¹ Ekdahl gjorde en detaljerad och initierad analys av såväl den förändrade arbetsorganisationen som den nya teknik, som infördes i tryckerierna, och han analyserade drivkrafterna bakom dessa förändringar. I en annan studie har han fortsatt analysen av den tekniska utvecklingen och dess sociala följder fram mot vår egen tid, främst då inom tidningstryckerierna och med tyngdpunkten vid Dagens Nyheter. I dessa studier har han också lagt stor vikt vid typografernas reaktioner på den nya tekniken och på deras försök att påverka dess utformning och betjäning.² Pelle Ehn, Maja-Lisa Perby och Åke Sandberg har gjort en likartad studie av den nya tekniken och fackliga strategier inför denna, fast på

Svenska Dagbladet och enbart i ett nutidsperspektiv.³

Själv har jag studerat förändringarna i arbetsteknik, arbetsorganisation och arbetsmiljö i de svenska tryckerierna från 1880-talet till omkring 1960. Tillsammans med typografer i Lund har jag i en s.k. forskningscirkel studerat arbetsorganisation, teknisk förändring, facklig organisation och typografkultur under de senaste hundra åren vid Berlings och Håkan Ohlssons tryckerier i Lund. Tyngdpunkten i dessa studier har legat på den nya teknikens och arbetsorganisationens inverkan på de äldre typografernas möjligheter till arbete samt synen på det typografiska arbetet som *industri*. En viktig slutsats i denna forskning är att den fysiska arbetsmiljön och arbetslokalernas beskaffenhet har haft en avgörande betydelse för typografernas hälsa.⁴

Ännu i början av 1900-talet dog typograferna främst i och av lungtuberkulos, en yrkessjukdom som de erhöll i den undermåliga arbetsmiljön. Genom att

luften i arbetslokalerna hela tiden var bemängd med blydamm, blev typografernas lungor sargade genom inandningsluften, och de blev mycket mottagliga för tuberkelbacillens härjningar.

Forskningen om tryckerierna som industriella arbetsplatser och typograferna som arbetare i dessa har således mest handlat om arbetsteknikens utformande och funktion och dess effekter på arbetsorganisationen och på arbetarnas fysiska och mentala arbetsmiljö. Lundaetnologen Susanne Lundin har därtill redovisat en del av sina studier av typografkulturen som facklig strategi i tryckerierna.⁵ Mindre uppmärksamhet har ägnats arbetslokalernas beskaffenhet som sådana. Förvisso kunde både Lars Ekdahl och jag själv visa, hur sättnings- och tryckningsarbetet avskildes från varandra i olika arbetslokaler i takt med arbetsstyrkans tillväxt och de kapitalistiska produktionsförhållandenas successiva införande. Jag kunde också visa, hur de äldre typograferna i sekelskiftets tryckerier valde arbetsplats utifrån ljusförhållandena i arbetslokalerna. Genom sin status och pondus gentemot de yngre arbetarna kunde de äldre välja arbetsplats utifrån utsikterna att få mesta möjliga dagsljus och därmed kompensera en eventuellt nedsatt syn.⁶ Jag kunde vidare visa, hur undermåliga trägolven var i sekelskiftets tryckerier och hur dessa golv bidrog till typografernas yrkessjukdom framför alla, lungtuberkulosen. Med övergång till en produktion baserad på moderna företagsprinciper från 1920-talet och framåt ersattes dessa golv med parkettgolv, som var mycket lättare att hålla rena. På så sätt skonades inte bara sättmaskinerna utan också typograferna.⁷

Någon systematisk undersökning av hur byggnadernas utformning påverkat

arbetsorganisation eller andra arbetsförhållanden eller av hur arbetslokalerna utformats utifrån överväganden om en rationell arbetsorganisation finns emellertid inte. Det tycks för övrigt gälla hela den svenska industrin. Karl Gustav Tapper hävdar så sent som 1986 i sin avhandling om industriarkitekturen vid södra stambanan i Lund, att »industrins byggnader . . . länge varit förbisedda i den bebyggelsehistoriska forskningen». Han antog att detta berodde på att »nyttobyggnader från 1800-talet (ansetts) mindre intressanta som byggnadskonst än andra objekt».⁸ Det ökade intresset för industribyggnader, som Tapper talar om, har dock inte avsatt några mer påtagliga spår i forskningen. Hans egen avhandling tycks vara ett av de få större vetenskapliga arbetena i Sverige, som primärt behandlar industribyggnadernas konstruktion och utformande.

Tapper skiljer mellan *enkelfabriker* med produktion i en enda byggnad i en eller flera våningar och *processfabriker* med produktionen uppdelad i flera olika moment, som i regel inte kan rymmas i en enda byggnad. Enkelfabrikerna dominerade i den tidiga industrialismen och kan härledas från »okomplicerade hantverks- och manufakturanläggningar». De krävde inga större ytor, bl.a. därför att transporter kunde ske vertikalt mellan olika våningsplan i byggnaderna, och kunde därför etableras i stadskärnorna. Processfabrikerna krävde däremot horisontella transporter och därmed stora ytor. De etablerades därför i städernas ytterområden.⁹ Tapper skiljer vidare på fyra olika byggnadstyper:¹⁰

1. Äldre, rektangulära hus i högst två våningar. Dessa fanns som *helhus* i en våning och högst 6 meter brett, som *dubbelhus* med dubbel bredd och *halvhus*,

s.k. luta, för ekonomibyggnader. Dessa var de äldsta och enklaste produktionsbyggnaderna, och fram till mitten av 1850-talet dominerade i synnerhet dubbelhuset i Lund.

2. Pelar-balkkonstruktionerna hade en bärande stomme av ytterväggarna och en inre skelettkonstruktion i form av pelare eller kolonner. Dessa byggnader kunde vara upp till 4 våningar höga. Transmissionen från kraftkällan till maskinerna kunde därmed utnyttjas effektivt. En av de viktigaste fördelarna var att man med det flexibla bärsystemet kunde bygga flera skepp i bredd och att de stora våningarna därmed kunde planeras som öppna rum utan begränsande mellanväggar. Pelarbalkkonstruktioner etablerades först för textilindustrin, men de blev under andra hälften av 1800-talet den absolut vanligaste typen för större fabriks- hus. De var specialutformade för industrier som sockerbruk, ångkvarnar, vissa mekaniska verkstäder och tryckerier.

3. Hallbyggnaderna utgjordes av ett brett och högt hallrum utan vare sig mellanstöd eller bjälklag. De kunde vara såväl fyrsidiga som cirkulära, och de avslutades med ett tält-, kupol-, sadel- eller segmenttak. De var genom sin höga innehöjd särskilt fördelaktiga, när man behövde traversbanor för sammansättningsarbeten. Såghus, bryggerier, mekaniska verkstäder, sockerbruk, varv och gas- och elektricitetsverk byggdes ofta som hallar.

4. Sågtandade norrljusbyggnader krävde förvisso stora ytor och etablerades därmed i städernas ytterområden. Men de dominerar, med undantag från vissa komplicerade processanläggningar, bland byggnader, som byggts under 1900-talet. De ingår ofta som komplement till flervåningsbyggnader i större fabriksanlägg-

ningar. De är alltid byggda i en våning och vanligen med fyrsidig planform. Bredden varierar med funktionen. Namnet har dessa byggnader fått av överbyggnaden, som består av »mindre triangelformade tak med fönsterglas på kortaste takfallet». Fönstersidan vetter mot norr och upptar hela denna taksida. Fördelarna med de glaslösa väggarna var, i varje fall för fabriksägarna, inte bara att arbetarna inte distraherades av vad som hände utanför arbetslokalerna, utan också att maskiner kunde placeras utmed hela ytterväggarna. En annan fördel var att transporterarna var mycket enklare i dessa envåningsbyggnader och, för fabriksägarna och arbetsledningen, att arbetet lättare kunde övervakas. Å andra sidan kunde de många pelarna i arbetssalarna vara till hinder, och det var inte så lätt att anordna traverser i taket. Krafttransmissionen till arbetsmaskinerna fick således byggas i taket eller genom kanaler under verkstadsgolvet.

Tapper redovisar sedan framväxten av 15 industriella företag inom järnbaneområdet i Lund. Flertalet av dem hade anknytning till den agrara utvecklingen i Skåne, antingen som producenter av jordbruksmaskiner eller för råvarubehandling. Den äldsta typen av byggnader, byggda i tegel, användes i samtliga fabriksanläggningar. Även byggnader med pelar-balkkonstruktioner användes vid samtliga anläggningar, men med stora skillnader vad gäller husens bredd och höjd. Hallbyggnader fanns däremot enbart vid gasverket och sockerraffinaderiet Öresund. De sågtandade norrljusbyggnaderna fanns, även de, enbart vid ett fåtal anläggningar och då endast i liten skala. Den första byggdes vid Carl Holmbergs Mekaniska Verkstad 1896, och senare byggdes sådana även vid Lunds Mekanis-

ka Verkstad och Lennartssons Såg och Hyfleri.

Tapper konstaterar, att de flesta företagen startade sin produktion i äldre byggnader, vilket naturligtvis begränsade möjligheterna att påverka byggnadernas utformning. Omkring 1890 skedde emellertid en förändring i byggnadssättet, då man började bygga fabrikslokaler med inre bärverk av järn. Man anlidade då utomstående arkitekter, och man började bygga fabriksanläggningar även ut mot gatorna. Fasaden kom därvid att bli betydelsefull som fabriksanläggningens ansikte mot omvärlden. Man kan anta, att överväganden gjordes om en rationell utformning av arbetslokalerna utifrån nyare tankar om arbetsorganisation. Någon sådan diskussion för Tapper emellertid inte. Syftet med den här uppsatsen är att redovisa en del iakttagelser kring dessa problem rörande tryckerierna i Lund, vilka inte ingick i Tappers undersökningsområde. Undersökningen baserar sig på iakttagelser, som jag efterhand gjort i mina undersökningar av arbetet i de lundsiska tryckerierna.

Berlingska Boktryckeriet och Stilgjuteriet – det äldsta och det största tryckeriet i Lund

Tryckeriindustrin har länge utgjort ett av de dominerande inslagen i det industriella Lund, och den har gamla anor. Här är det verkligen fråga om en utveckling från ett enkelt hantverk till «industriella etablissementer». Redan några år före universitetets öppnande 1668 hade två försök gjorts att starta tryckeriverksamhet i Lund, men någon varaktig inrättning skapades först i samband med universitetets inrättande. Samma år som detta invigdes, antogs ungraren Vitus Haberegger som

akademiens förste boktryckare. Haberegger var då redan guvernementsboktryckare i Malmö, en verksamhet som han kunde behålla vid sidan av tryckeriverksamheten vid universitetet.¹¹

I samband med kontroverserna med danskarna på 1670-talet och universitetets begränsade verksamhet tynade boktryckeriverksamheten bort. Inte heller 1692, då Vitus Habereggers son Abraham köpte sin fars tryckeri i Malmö och flyttade det till Lund, blev det någon stadga över det akademiska tryckeriet. Först när Carl Gustav Berling köpte tryckeriet 1745 och fick konsistoriets, universitetskanslerns och Kungl Maj:ts godkännande för att bli direktör över tryckeriet 1746, kunde verksamheten ta form, om än i begränsad skala. Utöver akademiskt tryck var psalmböcker, kistebrev och Lunds Weckoblad de viktigaste produkterna.¹² Verksamheten inrättades redan från början i fastigheten 296 vid Lilla Gråbrödersgatan, ett typiskt tegelhus i enlighet med Tappers beskrivning.¹³

Med Fredrik Berlings övertagande av tryckeriet i början av 1830-talet förnyades verksamheten. Berling själv arbetade som konstförvant^{13a} men studerade också typografi i Tyskland, Frankrike och England. 1834 inköpte han en Columbia-press, som ansågs vara en av dåtidens bästa handpressar, och 1837 en snällpress. Antalet stilar ökade kraftigt. Höjdpunkten i förnyelsen var etablerandet av stilgjuteriet 1837, vilket snart blev ett allt viktigare inslag i produktionen vid företaget.¹⁴ Det *Stil-Prof från Fredrik Berlings Stilgjuteri*, som gavs ut 1838, är en imponerande kvarleva över den experimentlusta, som fyllde den man, som lämnat en akademisk karriär för boktryckaryrket och utvecklingen av familjeföretaget.¹⁵

Snart antog verksamheten i det Ber-

lingska Boktryckeriet sådan omfattning, att den svårigen kunde rymmas i det lilla huset å tomt 296. 1845 köpte således Fredrik Berling tomten 307 på andra sidan Lilla Gråbrödersgatan, 1855 grann-tomten 305 och ett år senare tomten 306.¹⁶

Samtliga fastigheter, som Fredrik Berling införskaffade, hade tidigare innehafts av hantverkare och varit utrustade för hantverk i liten skala. För ett expanderande boktryckeri var byggnaderna otillräckliga. Redan vid förvärvet av fastigheten 307 lät Berling riva de båda gatuhusen och uppföra de två röda 2-våningshusen av bränt tegel i murbruk, som fortfarande 1991 står i hörnet av Stora och Lilla Gråbrödersgatan. Det är inte känt hur verksamheten organiserades i de nybyggda husen. 1868 fanns i varje fall ett kontor med järnkamin, ett rum för lokomobil och ett för vaskning av stilar samt ett rum för papper i bottenvåningen på den norra längan.¹⁷ Det förefaller rimligt att tro, att stilgjuteriet var inrett på andra våningen i detta hus. Sättningen och tryckningen, konstförvanternas arbetsuppgifter, inrymdes förmodligen i den östra längan.

När Berling expanderade ytterligare 1855–56 genom köp av fastigheterna 305 och 306, lät han omedelbart riva den mindre än tio år gamla byggnaden mot Lilla Gråbrödersgatan på tomten 306 och istället uppföra en ny om två våningar som direkt förlängning av den norra fastigheten på tomt 307. De båda husen, ett 2-vånings och ett 1-våningshus på tomten 305, fick däremot kvarstå oförändrade i flera år.¹⁸

Några närmare uppgifter om arbetslokalernas utseende och inredning vid tiden för nybyggnaderna finns inte. Det verkar som om det enbart var fråga om

en fysisk expansion inom rådande byggnadstekniska ramar. Antalet arbetsrum och den totala ytan för typografiskt arbete ökade markant, och en viss arbetsfördelning mellan de olika lokalerna ägde rum. Det expanderande familjeföretaget producerade fortfarande inom de rumsliga principer och förutsättningar, som etablerats i förindustriell tid. Nya tider skulle emellertid komma.

År 1867 gjorde Fredrik Berling ytterligare ingrepp och förändringar i sina arbetslokaler. Då lät han riva en av de båda byggnaderna på tomten 305 och ersätta denna med ett envåningshus i tegel och under tegeltak. Det nya med denna byggnad, som skulle bli ett rent förvaringsutrymme, var att det inrymde en enda stor lokal. Innertaket utgjordes av fyra valvkupor med stöd i hörnen och vid väggarna samt en tegelmurad pelare mitt i rummet.¹⁹ För första gången utrustas således en tryckerilokal i Lund enligt pelarbalkkonstruktionen, även om det endast gällde ett envåningshus. Härmed tycks emellertid Fredrik Berlings expanderande verksamhet ha nått sin kulmen. 1874, två år före sin död, överlämnade han ledningen för företaget till sin svärson, kammarherren Adolf Rappe, kyrkoskriven i Nättraby i Blekinge. Det dagliga arbetet leddes av bokhållaren Wilhelm Pihl. Verksamheten hade därmed definitivt bytt karaktär. Fövisso hade redan Fredrik Berling förvandlats till en industriell kapitalist, som deltog i det dagliga arbetet i tryckerier i allt mindre omfattning. Men han var utbildad typograf. Med den nya ledningen åtskildes företagsledning och yrkeskunnande.²⁰

Tänkarna på expansion upphörde emellertid inte med den nya ledningens tillträde. 1876 hade man 13 konstförvanter, 3 lärlingar, 2 stiljutare och 2 stil-

Berlings nybygge från 1888 i hörnet av Lilla och Stora Gråbrödersgatorna. Fotografi från tidigt 1900-tal. Fotograf Rahmns arkiv, bild 37. Lunds stadsarkiv.

gjutarlärlingar i arbete. 2 större arbetslokaler inreddes i bottenvåningen i husen på fastigheten 306, och på våren 1876 förberedde man en omändring av ett strykrum till stilgjuteri. Ritning på ett sådant inlämnades till byggnadsnämnden i Lund,²¹ som medgav omändring av lokalen som Berling ville.²² Verksamheten avtynade emellertid efterhand, och 1885 hade bokhållaren endast den unge, nyutexaminerade konstförvanten Nils Rasmusson i arbete. Ett år senare låg verksamheten nere helt och hållet.²³

I slutet av 1886 rekonstruerades företaget emellertid som *Aktiebolaget Fredrik Berlings Boktryckeri och Stilgjuteri*. Verksamheten byggdes ut snabbt, och redan i november 1887 kunde företagsledningen i den årliga rapporten till magi-

straten rapportera följande uppsättning arbetare »i bolagets tjänst»: 1 sätterifaktor, 1 tryckerifaktor, 16 konstförvanter, 5 iläggare (varav 4 var kvinnor), 1 pappersräknare, 1 maskinist, 1 dräng, 10 lärlingar, 2 springgossar, 3 stilgjutare, 2 färdigmakare, 2 justerare, 2 stilgjutarlärlingar och 1 stereotypist.²⁴

De gamla arbetslokalerna var emellertid inte tillräckliga för ett kapitalistiskt bolag i expansion. Redan på våren 1888 lämnade företagsledningen in en ansökan om byggnadstillstånd för två nya, sammanbyggda tvåvåningshus på fastigheterna 305–307, dvs. på den norra delen av tomtkomplexet, med fasad mot Lilla Gråbrödersgatan.²⁵ I det östra huset skulle man ha ett litet sätteri och ett lagerrum på första våningen och ett stil-

Personalen vid Berlings vid tiden för sekelskiftet.

gjuteri och ett magasin på den andra. I det västra skulle man inreda ett packrum på första våningen och en ospecificerad lokal på den andra. I anslutning till det västra huset byggdes speciella maskinrum och ångpannerum som envåningsbyggnader, och i övergången mellan de båda husen ett utanförliggande trapphus. I en tilläggsritning föreslog man en ny, mer elegant utformad fasad. Över ingången till hörnhuset, fastigheten 307, lät företagsledningen uppsätta en skylt med texten *Berlingska Boktryckeri- och Stilgjuteri Aktiebolaget* och med företagets emblem på båda sidor om texten.²⁶ Emblemet användes också i företagets brevhuvud. Tappers uppfattning om att de moderna industrikapitalisterna vinnlade sig om ett vackert ansikte mot omvärlden bekräftas.

Företagsledningen slog sig emellertid inte till ro med nybygget 1888. Redan på vårvintern 1891 var man redo för ytterligare investeringar och nyorientering i verksamheten. Det var framför allt stilgjutningen, som företagsledningen ansåg värd att satsa på. Initiativet uppmärksammades t.o.m. i Dagens Nyheter och typografförbundets organ, Svensk Typograf-Tidning, vars läsare kunde ta del av »en glädjande underrättelse . . . , nämligen att Berlingska stilgjuteriet i Lund, enligt beslut å extra bolagsstämma d. 21 febr., kommer att utvidgas för en kostnad af 75 000 kr. Ett nytt hus skall för detta ändamål uppföras. Sedan denna utvidgning försiggått, kommer gjuteriet att drivas med 30 gjutmaskiner och 10 komplettmaskiner samt kommer i paritet med de medelstora stilgjuterierna i Tyskland.

Etablissementet har engagerat en verk-mästare, svensk till börd, som i 8 års tid praktiserat vid de stora stilgjuterierna i Tyskland». Man hävdade vidare att det sannerligen var »på tiden att vårt land får ett *tidsenligt* gjuteri». ²⁷ Byggnadslov beviljades i maj för byggande av ett T-format tvåvåningshus med källare om ca 35 ggr 8 resp. 30 ggr 8 meter i ytmått. »Det byggdes ett nytt hus i trädgården och där inrymdes stilgjuteriet», mindes stilgjutaren Albin Nilsson, som började i det gamla stilgjuteriet 1883, i en intervju 1967. ²⁸

Källarplanen var ospecificerade utrymmen, men de båda längorna hade helt olika karaktär. I den ena längan bars källartaket upp av två pelare och inte mindre än 15 inre väggar, medan den andra hade helt öppen golvyta med sex pelare som komplement till väggarna som stöd för taket. I ena vinkeln mellan längorna fanns ett trapphus. Av dessa källarutrymmen ansåg man inom Kommerskollegii arbetsstatistiska utredning 1904 endast galvaniseringsverkstaden vara arbetsplats. Där arbetade då endast en man på de 29 m². ²⁹

På bottenplanet i den första längan fanns, kanske först och främst, portvaksrummet. Övervakning av arbetstider hade sedan länge varit ett problem i de industriella anläggningarna, särskilt i verksamheter med bakgrund i hantverket, där de yrkesskickliga arbetarna hade haft för vana att komma och gå när de ville. ³⁰ Vidare fanns där två förstugor, ett kök och ett rum, en galvaniseringsverkstad, en större lagerlokal samt ett elevatortutrymme.

Första våningsplanets andra långa utgjorde till största delen en stor arbetslokal för stilgutning, närmare bestämt arbete vid kompletteringsmaskiner. Arbetslokalen omfattade 180 m² och inne-

höll 632 m³ luft, enligt uppgifter till Kommerskollegii arbetsstatistiska undersökning av landets tryckerier 1904. ³¹ Innertaket bars upp, utöver av ytterväggarna, av 6 pelare i rad mitt i salen. Man sörjde väl för ljustillströmningen genom anbringande av inte mindre än 10 stora fönster mitt emot varandra på varje långvägg. I nedre ändan av lokalen, mot gaveln, fanns ett toaletterum på vardera sidan om elevatorn i mitten – ett med fem stolar för »karlar» och ett med tre stolar för »kvinnor». ³² Toaletterna utgjordes här av torvmullklosetter. ³³ Dörrarna till toaletterummen var hela. Ja, det var t.o.m. spegeldörrar. Det redan vid den här tiden raffinerade sättet att med halva dörrar kontrollera, hur länge en arbetare besökte toaletten, tillämpades således inte på Berlings nybyggda stilgjuteri. Utanför respektive toaletterum fanns ett tvättbord, som säkerligen var avsett för att användas före toalettbesöket. Bly var, och är, inget ofarligt material att handskas med, så man hade två tvättbord även i den andra änden, vid utgången av rummet. ³⁴

Kompletteringsmaskinerna, som skötes av enbart män, stod uppställda i rad invid fönstren vid södra väggen; maximalt utomhusljus kunde därmed utnyttjas. I taket, längs med pelarraden, fanns en för hela lokalen gemensam kraftöverföringsanordning, från vilken kraft överfördes till de enskilda maskinerna via en mindre kraftöverföringsanordning i taket över varje maskin. Vid varje sida, cirka två meter från vägen, gick en elledning med 15 uttag, så att extrabelysning kunde anordnas vid behov. ³⁵ Belysningen hade annars från början skett genom rovoljelampor, vilka snart nog ersattes med gaslampor och, senast i början av 1900-talet, med elektriskt ljus. ³⁶ År 1904 arbetade nio män i denna arbetslokal. ³⁷ Även hov-

Stilgjuteriet vid Berlings, första våningen. Fotografi från tidigt 1900-tal. Fotograf Rahmns arkiv, bild 45. Lunds stadsarkiv.

fotograf A. W. Rahmns bild »från början av 1900-talet» visar denna lokal som en manlig arbetsplats.³⁸

På andra våningen hade man, på höger hand när man kom upp i trappan, en förstuga och bakom den en toalett med fem stolar. Här rörde det sig om vattentoaletter, förmodligen därför att kontoret var inrett i denna del av huset. Vidare fanns här, på var sida om kontoret, två färdigmakareverkstäder med plats för vardera fem färdigmakare; fem färdigmakare var också vad som fanns 1904, två män och tre kvinnor, och de arbetade på en yta av 51 m² och i 179 m³ luft.³⁹ Elevatorn gick

också upp här, just utanför kontoret. Senare måtte man ha iordningställt ett särskilt rum för stilgjuterifaktorn. Stilgjutare Albin Nilsson, som började i stilgjuteriet 1883, uppgav i en intervju 1967, att »arbetsledaren, stilgjuterifaktorn, satt i ett särskilt rum. Han ansvarade för gjuteriets viktigaste inventarier, matriserna, vilka förvarades i brandsäkra skåp i en särskild lokal».⁴⁰

I andra våningens andra länga fanns ytterligare en del av själva stilgjuteriet. Här skedde gjutningen av stilen i speciella gjutmaskiner. I övrigt hade denna arbetslokal samma utseende som motsvarande

på våningen under, pelarrad i mitten, tio fönster på vardera långvägg, toaletter och tvättbord.⁴¹ Utrustningen var emellertid annorlunda. Där fanns exempelvis ingen kraftöverföringsanordning i taket, eftersom gjutmaskinerna inte behövde drivas på något sätt. Blyet smältes genom uppvärmning i grytor, som eldades med koks. Avgaserna leddes via plåtrör ut genom väggarna, och dessa stora rör satte sin prägel på arbetslokalen på samma sätt som den stora kraftöverföringsanordningen gjorde i det första stilgjuteriet. I taket på andra våningen fanns endast uttag för elektrisk belysning. Lampor, en del s.k. skomakarlampor och andra utan skärm, fanns vid varje maskin. Rummet såg generellt mycket ljusare och rymligare ut än det i våningen under. Ja, ibland kunde det uppenbarligen bli för ljust, ty i söderfönstren fanns mörka gardiner, som kunde dras för fönstren, när det blev alltför starkt solljus.

Arbetsstyrkan i stilgjuteriet på andra våningen skilde sig från den på första genom att där arbetade både män och kvinnor. 1904 var där fyra män och fyra kvinnor, och när fotografen Rahmn tog sina bilder, sex män och tre kvinnor. Yrkesarbetet, själva stilgjutningen, var förbehållet männen, och på Rahmns bild står de alla vid sin maskin. Kvinnorna satt däremot vid var sitt bord längs med pelarraden.⁴² Deras arbete var att för hand med en fil finslipa den gjutna stilen. Till det kunde även lärlingarna användas.⁴³ På Rahmns bild verkar, av åldern att döma, i varje fall en av männen vara lärling, men han har ändå fått posera vid en maskin. Ett uttryck för uppfattningen att männen skulle identifieras med maskiner, även om de också hade andra arbetsuppgifter?

Med det stilgjuteri, som företagsled-

ningen lät uppföra 1891, hade Berlings etablerat en industri istället för det gamla hantverket. Den definitiva bekräftelsen på att stilgjuteriet hade blivit en industri kom 1897, då företagsledningen lät uppföra ett envånings halvhus som ångpannerum och med en 24 meter hög skorsten i direkt anslutning till gjuteribyggnaden. Anläggningen utvecklades och tillverkades vid ett annat lundaföretag, Carl Holmbergs Mekaniska Verkstad.⁴⁴ De svenska typografernas eget förbundsorgan gav samma år också sitt erkännande åt företaget, som hade etablerat ett »eget tidsenligt och storartadt stilgjuteri».⁴⁵

Stilgjuteriet var emellertid bara den ena delen i företagets verksamhet. Sätteri och tryckeriet var de andra, och även de expanderade och omorganiserades vid den här tiden. »Då verksamheten nu [vuxit] inom Berlingska Boktryckeri- och Stilgjuteri Aktiebolaget, [och] snart nog kräver en ombyggnad af bolagets gamla fabriker, belägna wid båda Gråbrödersgatorna», skrev disponenten Th. Edgren till byggnadsnämnden i Lund i november 1897. Disponenten ville i första hand veta, om man inom byggnadsnämnden planerade någon reglering av de båda gatorna, speciellt avseende »byggnadslinjen för bolagets fastigheter». Men han undrade också, »om något hinder finnas från Byggnadsnämndens sida för uppförande af fabriksbyggnad i tre våningar å bolagets tomter».⁴⁶ Till sammanträdet hade stadsingenjören förberett ett förslag om att i höjd med bolagets tomter bredda St. Gråbrödersgatan till samma bredd, 10 m, som gatan hade söder om dessa. Så beslöts också i nämnden, ett beslut som krävde 91 m² av Berlings tomter 305–307, 30 m² av tomt 308 och 5 m² av tomt 309.⁴⁷

Hur turerna om gatubreddningen gick

Stilgjuteriet vid Berlings, andra våningen. Fotografi från tidigt 1900-tal. Fotograf Rahmns arkiv, bild 50. Lunds stadsarkiv.

utöver vad som framgår av byggnadsnämndens protokoll, låter sig inte fastställas. Disponent Edgren lät emellertid omedelbart göra en ritning till ett nybygge om fyra våningar över jord samt källare, med en planyta om 33 ggr 15 m. Den 18 juni 1898 inlämnade han ritningarna och en mycket kortfattad ansökan om byggnadslov för denna nya och moderna industribyggnad på tomterna 305–307.⁴⁸ Ansökan godkändes efter yttrande av stadsarkitekten, heter det kort och gott i nämndens beslut.⁴⁹

Källarplanet i den nya byggnaden bestod, utöver några mindre utrymmen, av

två rum, ett som papperslager och ett som fuktkällare. Till följd av byggnadens stora bredd måste den, utöver ytterväggarna och väggen mellan de båda rummen, bäras upp av två pelarkolonner om fem pelare i varje. Av de mindre utrymmena förtjänar hissen att nämnas. Anmärkningsvärt är annars att källarutrymmet för första gången i någon av Berlings byggnader var försett med fönster.

Bottenvåningen upptogs till allra största delen av tryckeriet; det var ju naturligt att placera de tunga tryckpressarna på bottenplanet och inte högre upp. De var ju tunga att transportera och de vibrerade

kraftigt under arbetets gång. Tryckerilokalen upptog en golvyta om 398 m² och en rymd av 1492 m³.⁵⁰ Dagsljus släpptes in genom sju stora fönster på varje långvägg. Taket inne i tryckerilokalen bars upp av två pelarkolonner. I rader, mellan pelarna och mitt emot varandra var det plats för sex tryckpressar. Vid ena kortväggen fanns huvuduppgången i form av en u-formad trappa. Intill denna fanns också hissen, men den verkar enbart ha varit avsedd för materialtransporter. Vidare fanns där två garderober, fyra tvättställ och två, som det verkar, rymliga toaletterum med tre toaletter vardera. På ritningen stod det inte, som det gjorde för stilguteriet, angivet om det var en manlig och en kvinnlig toalett. Så torde dock ha varit fallet, då det i tryckeriet arbetade både män och kvinnor – i varje fall 1904, då där fanns åtta arbetare och sex arbetsskor.⁵¹

I anslutning till andra änden av tryckerilokalen fanns dels ett arkivrum med ett fönster, dels tryckerifaktorns rum med två fönster, ett i det avfasade hörnet (hela huset var avfasat i detta hörn). Mellan de båda rummen fanns en spiraltrappa, en garderob och ett mindre, ospecificerat utrymme.

En trappa upp fanns det stora civilsätteriet om 333 m² och sex stora fönster på långväggarna. Även här fanns två pelarkolonner, med fem pelare i varje. Till skillnad mot planritningen över tryckeriet fanns inte de olika kasterna markerade, förmodligen för att flexibiliteten med dessa var betydligt större än för tryckpressarna. Sättkasterna stod emellertid uppradade två och två mot varandra, dels längs långväggarna, dels i en rad mellan pelarkolonnerna. Elektrisk belysning fanns över varje par av sättkaster, och ofta var skomakarlampskärmen komplet-

terad med ett tygstycke för att ljuset skulle koncentreras mot arbetsföremålet.⁵² I jämförelse med tryckeriet verkade sätteriet mer belamrat, och det rymde också betydligt fler arbetare än tryckeriet. 1904 arbetade inte mindre än 21 sättare och sättarlärningar i lokalen – alla män.

På andra våningsplanet fanns också det mindre tidningssätteriet om 130 m², avgränsat med en helvägg med dörr gentemot civilsätteriet. Golvytan avbröts här endast av två pelare, förlängningen av den tidigare nämnda pelarkolonnen samt av en spiraltrappa mitt i salen. Rummet var försett med två fönster på vardera långsidan, två fönster på kortsidans södra del samt ett fönster i det avfasade hörnet i norr. Några bilder över interiören finns dessvärre inte, så vi får nöja oss med att konstatera att det år 1904 arbetade tio sättare i tidningssätteriet. Även här var samtliga män.

I främre delen av våningsplanet, sett från trappuppgången, fanns en garderob och nio toaletter, avsedda för arbetarna i båda sätterierna. Vidare fanns där fortsättningen av hisstrumman samt ett buntmakeri, som dock inte betraktades som en särskild arbetslokal i den arbetsstatistiska utredningen 1904.

Två trappor upp fanns, förutom hissutrymmet, tre lokaler. Den största, med spiraltrappans fortsättning och med nio pelare, utgjorde papperslager, och den minsta var ett torkrum. Den enda arbetslokalen låg i anslutning till trappuppgången och var ett extra sätteri, i den arbetsstatistiska utredningen kallat L:a Sätteriet, om 70 m². 1904 arbetade här bara två sättare, båda män. Liksom buntmakeriet på andra våningen var de tre rummen på tredje avskilda från varandra genom speciella, eldhärdiga rabbitsvägar.⁵³

Sätteriet vid Berlings. Fotografi från tidigt 1900-tal. Fotograf Rahmns arkiv, bild 46. Lunds stadsarkiv.

Storleken på de enskilda byggnaderna gick långt utöver vad som rymdes inom hantverkets och den enkla manufaktur-ens ramar. Både markytan och höjden på byggnaderna var imponerande för sin tid. Byggnadskonstruktionerna följde de nya principer, som utvecklades med det industriella genombrottet i slutet av 1800-talet. Konstförvanternas efterträdare, typograferna, fick arbeta i rymliga och ljusa arbetslokaler, byggda enligt pelar-balk-principen. Vid byggandet av det nya sätteriet och tryckeriet 1898 utnyttjade man den maximala höjd på byggnaden, som denna konstruktion medgav – fyra våningar. Man utnyttjade verkligen det

flexibla bärsystem, som Tapper påtalar för dessa byggnadskonstruktioner och som gav stora, öppna arbetssalar. Takhöjden var fyra meter i de två nedersta våningarna och 2,5 m på tredje våningen. Denna undersökning bekräftar Tappers påstående att tryckerier tillhörde de industrier, där man från slutet av 1800-talet byggde nya lokaler efter dessa principer. I den arbetsstatistiska utredningen kunde man konstatera, att luftmängden per arbetare förvisso varierade mellan de olika arbetslokalerna, men ändå var god. Bortsett från den lilla lokalen för färdig-makarna, där varje arbetare disponerade endast 36 m³ luft, varierade luftmängden

mellan 51 och 106 m³ i lokalerna; de två sättarna i det lilla sätteriet disponerade inte mindre än 132 m³ vardera.⁵⁴

Arbetslokalerna var också tämligen modernt utrustade. Hela etablissemanget var uppvärmt medelst centralvärme i form av ånga från en egen anläggning. I tidningssätteriet fanns dessutom en järnkamin för extra uppvärmning om natten – tidningen sattes ju nattetid. De statliga utredarna kunde följaktligen konstatera, att temperaturen i arbetslokalerna vid provtagningen i slutet av februari månad redan vid arbetsdagens början var 15 grader C tio cm från golvet och 16 grader C 160 cm från golvytan. Vid middagsrastens början var temperaturen mellan 16 och 19 grader och vid arbetsdagens slut 17–20 grader. Koldioxidhalten var på morgonen 0.57 promille i tryckeriet och 2.19 promille i sätteriet. Till arbetsdagens slut hade halten ökat till 2.75 respektive 4.13 promille. De arbetsstatistiska utredarna undersökte också blyhalten i luften, vilken varierade stort mellan 0.20 promille i tryckeriet, 0.548 i sätteriet, 3.33 i nedre stilgjuterilokalen och 3.47 i färdigmakarverkstaden.

Tak och väggar var limfärgade, och de borstades vid generalrengöringen varje år. De dammsamlade trägolvet, som fanns i så många andra av sekelskiftets tryckerier,⁵⁵ var ersatta med cementgolv. Det torde dock inte ha varit tillräckligt för att förhindra blydammet att förorsaka typograferna, och sättmaskinerna, besvär. Ventilationen och utsugningen av dammet var, trots att man hade speciella fönsterventiler, inte tillfredsställande. Golven sopades annars två gånger i veckan i alla arbetslokaler utom galvanisörens rum och de båda stilgjuterilokalerna, som sopades bara en gång i veckan. Sättkas-terna rengjordes genom pustning ute i det

fria, ett tvivelaktigt nöje som tillkom de minderåriga arbetarna fyra till sex gånger per år. Det var definitivt inte tillräckligt för att förhindra uppkomsten av såriga lungor och stor mottaglighet för lungtuberkulos.⁵⁶ Huruvida disponenten själv nöjde sig med städning av sitt kontor, tämligen fritt från blydamm och spottloskor, två gånger i veckan framgår dock inte av den arbetsstatistiska utredningen. Hur som helst ansåg han det inte nödvändigt att i arbetslokalerna anslå yrkesinspektionens cirkulär nr 8, vilket angav minimifordringarna för de dåtida arbetslokalerna.

Typograferna på Berlings kunde förvara sina kläder i särskilda förvaringsrum eller garderober, och de kunde sköta sin hygien på ett tillfredsställande sätt. Visserligen fanns det endast torvmullsklosetter för arbetarna i stilgjuteriet, men vattenklosetter för alla andra. Män och kvinnor hade särskilda tvättrum och toaletter. Tömning av spottkopparna, som fanns vid varje arbetsplats, två gånger per vecka verkar dock inte tillfredsställande. Bortsett från tidningssätteriet fick typograferna, uppgav man för den arbetsstatistiska utredningen, inte intaga sina måltider i arbetslokalerna, vilket annars inte var ovanligt i sekelskiftets tryckerier. Helt säkra kan vi dock inte vara på den uppgiften. Förvisso gick typograferna långt in på 1900-talet hem för att äta middag, men »mellanmål åt man i arbetssalarna». Stilgjutaren Albin Nilsson mindes efteråt hur man tog paus då och då. »Man brukade då äta ett par smörgåsar och dricka en öl till, men lämnade sällan arbetslokalen.»⁵⁷

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att bokframställningen i Lund, mer än tre hundra år efter det att de första böckerna framställdes där, blivit en industri. Dis-

ponent Edgrens ansökan till stadens byggnadsnämnd om byggnadslov för det nya sätteriet och tryckeriet 1898 var skriven på företagets tryckta brevpapper med dess ornament i brevhuvudet – och med skrivmaskin. Detta var den offentliga bekräftelsen på att det Berlingska Boktryckeri- och Stilgjuteri Aktiebolaget vid ingången av det tjugonde århundradet blivit ett industriellt etablissement i Lund av högsta dignitet.

Noter

¹ Lars Ekdahl, *Arbete mot kapital. Typografer och ny teknik – studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*. Lund 1983.

² Lars Ekdahl, *Den fackliga kampens gränser. Grafiker, ny teknik och gränstvister på tidningarna*. Lund 1988; Lars Ekdahl, *Facket. Makten och Demokratin*. Stockholm 1990.

³ Pelle Ehn, Maja-Lisa Perby och Åke Sandberg, *Brytningstid. Teknik, arbete och facklig kamp i den grafiska branschen*. Stockholm (Arbetslivscentrum) 1983.

⁴ Lars Olsson, *En typ bland typer i Lund*. Lund 1983; Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*. Lund 1986; Lars Olsson (red.), *Va' har harrn me' mina arbetare å göra?*. Lund 1988.

⁵ Susanne Lundin, *Den svarta konstens arvingar. Om kulturell vardagskamp i tryckeriet*. Ingår i *Lönearbete och livsmönster. Föredrag presenterade vid andra nordiska seminariet om arbetarkultur i Norrköping 1986*. Göteborg 1989; Susanne Lundin, *Bokstäverna som skapar världen. Häften för kritiska studier 1991: 1*.

⁶ Lars Olsson, *Gamla typer och nya produktionsförhållanden*, s. 73.

⁷ Samma källa, s. 100–102.

⁸ Karl Gustav Tapper, *Industriarkitektur vid södra stambanan i Lund 1856–1906*. Lund 1986.

⁹ Tapper, s. 45 f.

¹⁰ Tapper, s. 47–60.

¹¹ Bert Möller, *Lunds första boktryckare. Ingår i Berlingska boktryckeriet 1745–1945* (Lund 1945), s. 11–15.

¹² Bert Möller, *Berlingska boktryckeriet genom*

fyra generationer. Ingår i *Berlingska Boktryckeriet 1745–1945*, s. 26, 28, 35.

¹³ Samma källa, s. 49 f. Foto från 1894, s. 49.

^{13a} Boktryckeriernas allroundkunniga arbetare kallades i regel konstförvanter fram till omkr. 1880, då benämningen typograf började användas som samlingsbegrepp för de specialiserade sättarna och tryckarna.

¹⁴ Samma källa, s. 52 ff.

¹⁵ Samma källa, s. 55.

¹⁶ William Karlsson, *Berlingska komplexets ägarelängd och bebyggelse 1759–1945*. Ingår i *Berlingska Boktryckeriet 1745–1945*, s. 59, 62, 63.

¹⁷ Samma källa, s. 70.

¹⁸ Samma källa, s. 68–71.

¹⁹ Karlson, s. 68.

²⁰ Lars Olsson, *Typerna och rörelsen. Ingår i Va' har harrn me' mina arbetare å göra?* (Lund 1988), s. 39.

²¹ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder. Fastigheten No 12. Lunds stadsarkiv.

²² Byggnadsnämndens i Lund arkiv. A 1:2 Protokoll 1876. Paragraf 196.

²³ L. Olsson, *Typerna och rörelsen*, s. 39 f.

²⁴ Rådhusrättens och magistratens i Lund arkiv. H I b. Mantalsuppgifter för fastigheten 305–307 år 1888. Landsarkivet i Lund.

²⁵ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder. Fastigheten No 12. Ritning no 70 och 76. Lunds stadsarkiv.

²⁶ Fotograf Rahmns arkiv. Bild 35–37.

²⁷ Svensk Typograf-Tidning 1891/5, s. 20.

²⁸ Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning 16 598, s. 1.

²⁹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar ang Tryckerier och därmed förenad hantering. H II: a 3:1.

³⁰ Se t.ex. Lars Olsson, *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800-talet och början av 1900-talet* (Stockholm 1980), s. 151 f.; Lars Edgren, *Lärning – Gesäll – Mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987), kap. 7; Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen: förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*. Stockholm 1988.

³¹ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska undersökningar ang Tryckerier och därmed förenad hantering. H II: a 3:1 (RA).

³² Samma källa samt Fotograf Rahmns arkiv. Bild 50. Stadsarkivet i Lund.

³³ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar ang Tryckerier och därmed förenad hantering. H II: a 3:1.

- ³⁴ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder. Fastigheten No 12.
- ³⁵ Fotograf Rahmns arkiv. Bild 45.
- ³⁶ Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning M 16 598 med stilgjutaren Albin Nilsson.
- ³⁷ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar ang Tryckerier . . . H II a 3:1.
- ³⁸ Lunds Stadsarkiv.
- ³⁹ Samma källa.
- ⁴⁰ Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning M 16 598.
- ⁴¹ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder. Fastigheten No 12. Ritning No 33.
- ⁴² Fotograf Rahmns arkiv. Bild 50.
- ⁴³ Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning 16 598, gjord 1967 med stilgjutaren Albin Nilsson; Karl Jönsson, På stilgjuteriet. Ingår i Va' har harnn me' mina arbetare å göra?, s. 206.
- ⁴⁴ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder. Fastigheten No 12. Ritning No 33.
- ⁴⁵ Svensk Typograf-Tidning 1897/17, s. 70.
- ⁴⁶ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. A 1:23 Protokoll 1897. Litt G till paragraf 181.
- ⁴⁷ Samma källa. Paragraf 181.
- ⁴⁸ Byggnadsnämndens i Lund arkiv. A 1:24 Protokoll 1898. Litt O till paragraf 101.
- ⁴⁹ Samma källa. Paragraf 101.
- ⁵⁰ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar ang Tryckerier . . . H II a 3:1.
- ⁵¹ Samma källa.
- ⁵² Byggnadsnämndens i Lund arkiv. Kvarteret Gråbröder No 12. Ritning nr 63; Fotograf Rahmns arkiv. Bild 38 och 46.
- ⁵³ Sådana konstruerades genom att murbruk – av sand, kalk, gips, limvatten och nöthår – kastades på ett galvaniserat trådnät, som var spänt på en ställning av järn eller trä (Svensk Uppslagsbok. Bd 22. Malmö 1935).
- ⁵⁴ Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar ang Tryckerier och därmed förenad hantering. H II: a 3:1.
- ⁵⁵ Undersökning af tryckerier och därmed förenad hantering. Arbetsstatistik 7. Stockholm 1909.
- ⁵⁶ L. Olsson, Gamla typer och nya produktionsförhållanden, s. 92 ff.
- ⁵⁷ Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning M 16 598.

Gåsskötsel, dunbolster och mårtensfirande

Av Kurt Genrup

Etnologiska institutionen, Umeå universitet

Författaren, som under lång tid bedrivit ingående etnologiska studier kring gåsskötsel, ger här en sammanfattande presentation av sina forskningar. Med förhållandena i Skåne som den givna utgångspunkten behandlas formerna för gåsaveln under olika tider satta i relation till seder och bruk kring konsumtionen av produkterna.

Gåsskötselns ålder och utbredning

Tidigt fastslogs att gåsen är den äldsta domesticerade fågeln. Människan synes ha hållit gäss alltsedan neolitisk tid. Att gässen så lätt låter tämja sig, gör det troligt att de ursprungligen domesticerades på olika ställen, således även i Skandinavien, där grågåsen hade sina häckningsplatser.¹

Ett sporadiskt förekommande och svårtolkat material från medeltiden tyder på att domesticerad grågås varit ett vanligt husdjur, även där gåsen senare spelat en obetydlig roll, såsom kring Mälaren, i Dalarna och på Island.² För 1500-talet skriver Olaus Magnus att »vilda och tama gäss förekomma i ofantlig mängd i de nordiska rikena».³

Det är dock inom slättbygdsområden i Syd- och Mellansverige som gåsskötseln alltid haft sin största utbredning. Under 1700-talet ökade näringen inom dessa intensivområden, då bl.a. de obesuttna, som ökade starkt i antal, kom att hålla gäss.⁴

När vi för första gången i Sverige räknade antalet gäss i hela landet, det var 1919, finner vi att förutom de båda Skånelänen (som leder statistiken) även Hallands, Kalmar, Skaraborgs, Öster-

götlands och Gotlands län uppvisar en omfattande gåsavel.⁵ Den höga skånska andelen av landets totala gåsstam, som här påvisas med siffror, torde ha varit gällande alltsedan medeltiden.

Gör man så en jämförelse mellan den sociala fördelningen år 1919 och förhållandet under 1800-talet eller tidigare, så står det klart att det skett en stark förskjutning mot allt större brukningsdelar. Tidigare spelade gässen en stor roll för de obesuttna i många län norr om Skåne. Det gäller exempelvis Öland, Halland och Västergötland. Gåsen var vidare ända in på 1800-talet ett utpräglat stadsdjur långt upp i Mellansverige. På stora brukningsdelar, slott och herrgårdar har den varit tämligen allmän alltifrån de kungliga avelsgårdarnas tid på 1500-talet och fram på 1800-talet.

Där gåsaveln var mindre vanlig, var den i första hand knuten till företrädare för samhällets övre skikt såsom godsägare, präster och borgare.⁶

Sammanfattningsvis kan fastslås att det svenska utbredningsområdet för gåsaveln är en nordlig utlöpare av ett större intensivområde, som med vissa avbrott omfattat större delen av Mellaneuropas slättbygder, inklusive Danmark.

Trots det sagda är det naturligt att jag tar min utgångspunkt i Skåne, vilket kommer att framgå nedan. En karaktärsbild från den skånska slätten innehåller ovillkorligen gårdar i korsvirke och lerklinta väggar, pilevallar, en och annan väderkvarn samt stora flockar tamgäss.

Gåsskötseln i Skåne

Den skånska bondgården har av ålder och ursprung karakteriserats av den nära samhörigheten mellan människor och djur. I hela Skåne, utom längst i norr, skedde gässens ruvning i äldre tid, både på bondgårdar och hos obesuttna, inomhus i en så kallad gåsabänk. Den förekom allmänt även i Danmark och var relativt vanlig på slätterna i hela Sydsverige ända upp till Närke. Denna bondemöbels ursprungliga funktion upphörde helt på 1920-talet. Det sista belägget jag har för en gåsbänk i bruk kommer från en militär, som i samband med en övning i Skåne omtalar: »Det fanns en gåsbänk i köket. Jag hade aldrig tidigare sett något liknande, utan när jag satte mig tyckte jag att det luktade konstigt . . . Inuti fanns en gås och hennes ungar».⁷

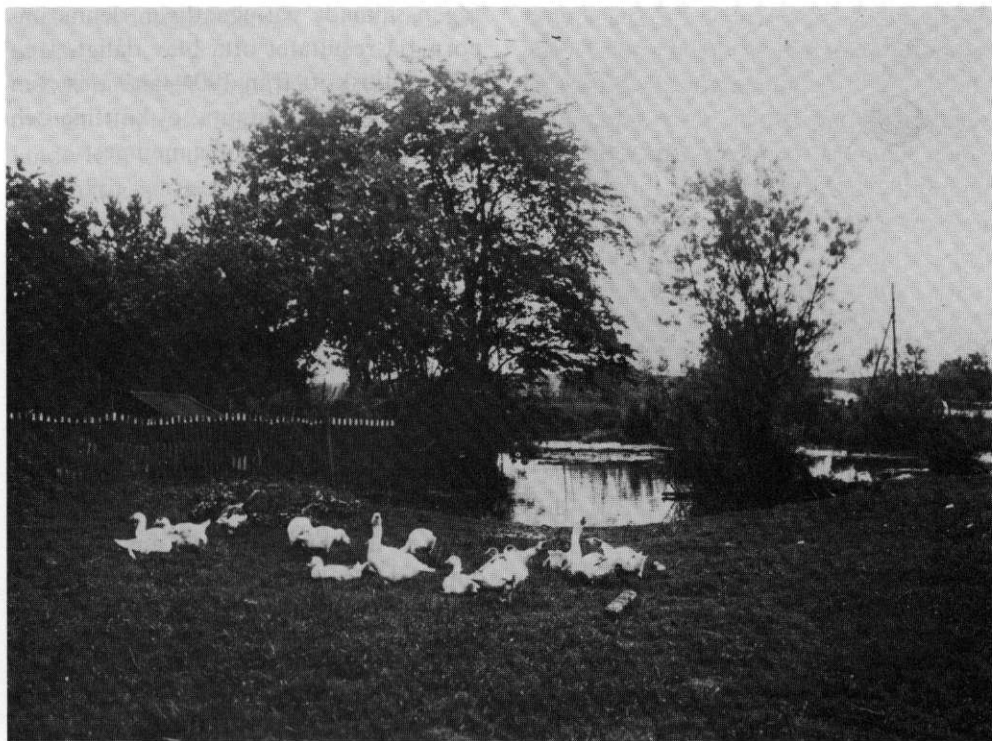
Gåsherdar var också ett karakteristiskt inslag i den skånska landskapsbilden, även om sådana även förekommit i andra gåsbygder i vårt land. Det var ofta barn mellan 5 och 13 år som vallade gässen. Som regel slutade man med detta, när man blivit konfirmerad och i stället kunde bli dräng eller piga. För vuxna var gåsvallning en mindervärdig syssla, och under 1800-talet var det fråga om handikappad eller äldre arbetskraft, som på detta sätt hade en nisch. På en del skånska herrgårdar hade man en särskild hönsgumma, som med sina barn bodde i anslutning till gåshuset och där skötte och vallade även gässen.⁸

Tamgåsens två viktigaste produkter har ytterligare bidragit till bilden av skånsk kultur: fjäder och dun till landskapets pösande fjäderbolstrar och den stekta mårtensgåsen som den främsta symbolen för skånsk matkultur.

När det gäller den folkliga kulturen uppvisar emellertid Skåne den rikaste skiftningen av alla landskap i vårt land, och gåsflockarna, liksom festandet på rökta gåsbröst eller stekt gås, är sådant som i första hand karakteriserar »Skånes slätt».

Genom olika typer av källmaterial kan man klarlägga, att den skånska gåsaveln geografiskt utmärkes av en ganska stor stabilitet genom tiderna, och de flesta gåsflockarna har i alla tider återfunnits sydväst om en diagonal dragen mellan Stenshuvud och Skälderviken.⁹ I skogsbygderna inom Kristianstads län har däremot gåsaveln varit en sällsynthet. Anknytningen till slättbohushållning och sädesodling är alltså ytterst påtaglig. Detta betyder också att gässen återfanns inom områden med väl utvecklad bebyggelse och stora byar, där de kunde paras i den gemensamma bydammen. För ungefär 100 år sedan började gåsaveln en stark tillbakagång i samband med att en ny tid började inom lantushållningen. I stort började nu en glanstid för den svenska boskapsskötseln, men vårt äldsta tamfjäderfä passade inte in i »det nya mönstret». En och annan entusiast försökte förgäves propagera för gåsnäringen, och i en handbok från 1908 finns följande patetiska uttalande: »Tusen sinom tusen gäss i vårt land! Se där framtiden!» Efter hand har dock gåsproduktionen tryggats, så att mårtensfirandet kunnat fortsätta in i vår egen tid.

Socialt är bilden ganska komplicerad genom tiderna, och de svenska gässen har inte bara hållits av bönder – även på herr-

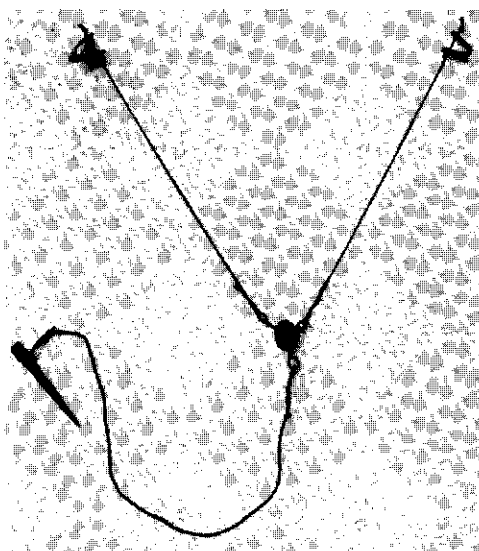
Skånsk gåsflock vid vattensamling i Brandstads socken, Färs härad. Foto Sigfrid Svensson 1927.

gårdar, i städerna, på prästgårdarna och hos de obesuttna har de avlats och uppfötts. Därvid är att märka att *gåsskötsel inte är något entydigt begepp*.¹⁰ Jämsides med den fullständiga skötseln från avel till slakt vid en och samma brukningsenhet, mest vid bondgårdar, har flera mer eller mindre ofullständiga former förekommit. Man kunde anskaffa ung-
djur vid olika tider på året för att hålla dem fram till slakten, men även utackordera gässen till beteshållare under viss tid. Många gånger var alltså den stekta mårtensgåsen fram till första världskriget resultat av en ytterst komplicerad och långt driven *arbetsfördelning*. I och med att gässen är betesdjur har uppfödningen också ofta medfört mängder av umbäranden för gåsodlaren (passning, rovdjursplågan, konflikter med grannar m.m.).

En intressant form av arbetsfördelning inom gåsnäringen är den att skaffa ung-
gäss för slakt, sedan säden bärgats, och släppa dem på stubbåkrarna. Denna metod praktiserades av skånska bönder, och gässen köptes av uppfödare på Öland och i Skåne men också från utlandet, då de gick under benämningen »pommerska gäss».

Systemet praktiserades under 1800-talets senare hälft i tämligen stor skala, och den största importen av utländska stubbgäss skedde åren 1900–1906. Många lantbruk på slätten hade nu slutat med egen avel och emottog tacksamt gäss för den ofullständiga produktionsform, som det här är fråga om.

Detta system var också förutsättning för att Skanör-Falsterbo skulle kunna vidmakthålla ställningen som gåsastäder.

Genom tjudring kunde vallningen inbesparas. »Gåsatjör» (tjuder) av »väråhorn» för två moder-gäss. Österlens museum, Simrishamn. Foto Peter Taska, LUF 1975.

Bönderna från slätten for dit om höstarna med tomma häckar på hästskjutsarna, gick från gård till gård och köpte hela kullar av unggäss för egen räkning.

Även på Öland körde uppköpare kring med häst och vagn och lastade häckarna fulla med gäss. Även dessa gäss gick till Skåne, och efter gödningen kom de att kallas skånska gäss. De pommerska gässen kom till skånebönderna i järnvägs-vagnar, som alla kom till Malmö. Till Malmö hade gässen kommit från Tyskland, men det var inte ursprungslandet. De flesta gässen var uppfödda i Ryssland. Att de i Skåne kommit att kallas pommerska, beror säkert på att de namngivits av grosshandlarna, som var väl medvetna om det goda rykte, som gässen i Pommern sedan gammalt haft – ryska gäss skulle inte ha gått lika bra att sälja. 1906 trädde en karantänbestämmelse i kraft i vårt land, och denna gåshandel försvann.

Ingen saknade väl egentligen denna import, då resultatet ofta blev dåligt. I en fjäderfätidskrift från 1904 talas t.ex. om gässen som »förkrympta, ej köttfina och kommande från områden med pest».

Fjäder och dun

En produkt vi idag ofta glömmer bort, när vi talar om gåsskötsel är fjäder och dun. Om vi räknar med ett medeltal på 20–30 djur vid en gåsslakt, kan vi räkna med att varje »normal» gåsodlare under perioden 1870–1920 årligen fått 10–15 kilo fjäder och dun.

Efter det huvudsakliga användningsområdet kan produkten närmast inräknas bland bolstermaterialen, då den utgjorde stoppning i sängbolstrar och dynor till bänkar och stolar.¹¹

Under medeltiden fanns underbolstrar bara inom samhällets yttersta toppskikt. Under 1500-talet blev underbolstrar vanligt hos de rika även i städerna. Då kom även överdynan eller överbolstret in som en innovation. I Sydskandinavien, det gammaldanska området, fick företeelsen småningom en spridning till allmogen, samtidigt som dunbädden antog mera överdrivna dimensioner.

Att ha många bolstrar var prestigeladdat i Sydsverige liksom på kontinenten. Husets förråd av sängbolstrar och andra sängkläder grundlades i och med hemgiften eller hemföljden. Till en fullständig sådan i sydöstra Skåne hörde bl.a. två kistor med dynor och täcken. Brudsängens bäddades med brudens hemgift. Den skulle vara bevis för social och ekonomisk status. I Skåne var därför »hög som en brudsäng» ett folkligt uttryck.

Under 1900-talet har fjäderbolstrarna snabbt avtagit i betydelse i södra Sverige, och vi har fått moderna enhetliga säng-

vanor med standardmått och köpta tillbehör.

Det nu sagda förklarar varför det i så många uppteckningar från Skåne gällande 1800-talets senare hälft betonas att den viktigaste varan från gässen var fjädern, medan köttet först kom i andra hand.

Det förekom till och med på några håll i Sydsverige att man plockade gässen levande kring den 1:a augusti och sedan lät dem leva för att ta en andra skörd när de slaktades på hösten. I dag kan detta tyckas vara en barbarisk sed, som dock var mycket utbredd på kontinenten i gången tid och som förordades av den tidens lantushållningsekonomer.

Dagen före slakten drevs de gödda gässen till någon vattensamling, där de kunde bada, så att fjädrarna blev rena. Därefter hölls de på en ren plats ända fram till slakttillfället. Så snart djuren avlivats och innan kropparna blivit avkylda, avplockades fjädern, eftersom arbetet då gick lättare. Slakten och den därmed sammanhängande plockningen tog många timmar i anspråk, och för att klara av dessa moment så fort som möjligt mobiliserades all tillgänglig arbetskraft både på den egna gården och granngårdar.

Gåsäming och mårtensfirande

Även om en viss handel förekommit med gåsdun och fjäder stannade det mesta kvar på de gåsproducerande gårdarna. Detsamma gäller mycket av gåsköttet före 1800-talets mitt, då det konserverades för att ingå i vinterförråden.¹² Det mesta gåsköttet saltades och efter saltningen genomgick gåsbrösten en kompletterande rökning. Efter denna behandling fick köttet torka och hängdes för lagring. Beredningen var alltså den-

samma som för de mera kända pommerska gåsbrösten eller späckgässen i norra Tyskland vid samma tid.

De gäss som såldes var nyslaktade, plockade och urtagna. Utbudet var i gången tid, liksom i dag, synnerligen säsongsbetonat, som regel dagarna före Mårtensafton samt i en del fall dagarna före jul. De gäss som såldes gick i första hand till städerna. Vanligaste sättet i hela landet var därvid att bönderna själva utbjöd gässen på torgen. I trakter med mycket gäss förekom också att uppköpare körde omkring på landsbygden och handlade till sig djuren.

Vanligen kom gässen från respektive stads omland, men när det gäller *Stockholm*, sträckte sig upphandlingsområdet till Skåne, Småland, Västergötland, Västmanland och Gotland. I och med järnvägens tillkomst kunde slaktade gäss från utlandet även saluföras i Sverige. På 1880-talet omtalas sålunda att i Ungern slaktade gäss fördes frusna i hel vagnslast genom Tyskland och såldes på Malmö torg. I Sverige medförde järnvägen att Stockholm mer och mer kunde tillgodoses med gäss från Skåne, vilka, som tidigare nämnts, inte alltid var skånska.

Denna gåskonsumtion hänger alltså samman med mårtensfirandets utbredning, som alltsedan medeltiden förekommit såsom en fast förankrad borgar- och herrskapssed i hela landet. Hos allmogen förekom sedan under förra seklet bara i Skåne – ett bra exempel på att matkulturen i vårt sydligaste landskap, i varje fall söder om Hässleholm, varit rikare och mera kontinentalt präglad än i det övriga Sverige.¹³

Även om vi genom knapphändiga uppgifter vet att fint folk i Sverige länge firat Mårten med stekt gås, är det först från början av 1800-talet vi har de äldsta upp-

»Vagnsforor av till staden förda levande gäss.» Skånsk landskapsskildring av C. A. Ehrensward (1745–1800) i privat ägo.

lysningarna om själva festmåltiden. Uppgifterna härstammar från Lund och omtalar att man åt gåsstek och risgrynsgröt respektive lutfisk, gröt och gåsstek. För att få mera fylliga belägg vänder vi oss till stadstraditionsuppteckningar insamlade av Folklivsarkivet i Lund, gällande 1800-talets senare hälft.¹⁴

Från borgerlig miljö omtalas i dessa att måltiden började med ett digert smörgåsbord på vilket huvudmåltiden följde i en noga reglerad ordningsföljd: fisk, gröt, stek och dessert. Fisken var som regel olika slags lutfisk (spillånga, blanklånga, saltlånga och kabeljo). Gröten var genomgående kokad på risgryn. Steken har i första hand varit gåsstek, men även anka, kyckling, lamm och kanin omtalas. En klassisk dessert har varit »kakor», dvs. klenor och mandelmusslor eller strutar, de båda sistnämnda fyllda med sylt och

vispgrädde. En mindre kaloririk avslutning kunde utgöras av vingelé.

Ekonomiska realiteter för den framväxande arbetarklassen i Skåne under 1800-talet gav ofta inte utrymme för inköp av någon gås på stadens torg, utan det var vanligt att Mårten fick firas endast med fisk och gröt. Skämtsamt kunde sillen i sammanhanget kallas »fjällgås».

Vad som kanske mest slår oss, när vi ser dessa beskrivningar, är att svartsoppan lyser med sin frånvaro. I stället får kanske dessa »traditionella» mårtensmåltider oss att tänka på julen. Överensstämmelsen är också nästan total – det är kanske bara revbensspjällen vi saknar. I uppteckningsmaterialet från Lund heter det t.o.m. att Mårten kallades »lilla jul».

Själv gjorde jag i slutet av 1960-talet en uppteckning på en herrgård i Malmötrakten, där sagesmannen född 1885 om-

Gåsförsäljning i Lund november 1969. Foto Kurt Genrup.

talar överensstämmelsen som fullständig: »Här hade vi alltid stor middag till Mårten. Man började klockan fem, ty det var den vanliga tiden vid bjudningar. Vi hade stående matsedel, vilket var samma även vid jul- och nyårsafton . . . Gamla skåningar hade en ramsa för denna måltid: fisk, gröt, gås och kaga, sade man». Hos adel, präster och borgare har detta mårtenfirande i olika delar av Sverige månghundraåriga anor, men allmogen började först på 1800-talet att ta efter bruket. I vissa delar av Skåne höll man åldermansgille vid denna tiden, och i början av 1800-talet började detta att kallas S:t Mårtensgille, varvid även stekt gås i den allmänna välståndsökningens tecken kom på bordet. Mårtensgåsens egentliga spridning på landsbygden skedde dock inte förrän efter 1800-talets mitt. Från denna tid och under vårt eget sekel har också mårtens-

firandet med gåstek blivit en utpräglad restaurantsed. Först nu får kombinationen gås – svartsoppa sitt genombrott. Allt talar för att det har börjat i Mellansverige. Genom restauranter och livsmedelsreklam har sedan bruket spritt sig söderut och i Skåne trängt ut den traditionella lutfisken och risgrynsgröten, på samma gång som äpplekakan kommit att ersätta kakorna med sylt och vispgrädde. En annan variant har blivit att avsluta måltiden med spettkaka (eventuellt med syltad ingefära).

Svartsoppa-gås-kombinationens förflyttning söderut kan bl.a. spåras i uppteckningar. Från Falkenberg i Halland heter det: »Vi firade Mårten med gås men inte med svartsoppa. Det blev modernt först sedan restauranterna kom till och började servera sådant».

Det sagda skall dock inte tolkas så, att

svartsoppan var någon nyhet i Skåne under 1800-talet. Soppa har under långa tider varit en typisk beståndsdel i det skånska kosthålllet, och svartsoppa kunde komma på bordet både till vardags och till fest (t.ex. vid bröllop och till jul).¹⁵ När svartsoppan gjorde sitt intåg i mårtensmåltiden, kunde den inte kombineras med det gamla måltidssystemet, utan både gröten och fisken försvann liksom smörgåsbordet – måltiden blev alltså något lättare, men även den nya kombinationen torde räcka för att mätta den mest matglade skåning.

Innan vi lämnar gåsätningen kan nämnas, att stekt gås i äldre tider i Skåne förekommit även till jul.¹⁶ Bruket har minst medeltida anor, och under 1800-talet förekom det i Skåne både hos bönderna på slätten och herrskap – ytterligare ett exempel på den rika skånska matkulturen, som står i bjärt kontrast till den »svenska tarvlighet», som enligt en 1700-talsförfattare utmärkte skogsbondens mathållning, redan när vi kommer norrut i Skåne.

Jag har här velat peka på att den skånska allmogens fasthållande vid dunbädden och mårtensgåsens spridning alltså var kulturbetingade konsumtionsbehov, som stimulerade gåsskötselns fortlevnad och vidare anpassning under 1800-talets senare hälft. Jag har även försökt att genom en fyllig kulturbild öka förståelsen av mårtensgåsen som en viktig beståndsdel även i dagens, företrädesvis skånska, festkalender, men också framhållit att denna koncentration till vårt sydligaste landskap inte var lika påtaglig i äldre tid.

Noter

- ¹ Ang. gåsskötselns ursprung och tidiga utformning se Genrup 1982 s. 3 f.
- ² Genrup 1975 s. 36 f.
- ³ Jfr Genrup 1975 s. 36 f.
- ⁴ Se vidare Genrup 1975 s. 20.
- ⁵ Se vidare Genrup 1975 s. 33 ff.
- ⁶ Se dessa förhållanden i relation till den regionala indelningen i Genrup 1982 s. 1–35.
- ⁷ Genrup 1975 s. 50 ff.
- ⁸ Genrup 1975 s. 65 ff.
- ⁹ Genrup 1975 passim.
- ¹⁰ Genrup 1975 s. 84–138.
- ¹¹ Genrup 1975 s. 139–155.
- ¹² Ang. gåssköttets och övriga kosthållsprodukters tillvaratagande i äldre tid se Genrup 1971 s. 103–18.
- ¹³ Genrup 1984 s. 113 ff.
- ¹⁴ Ang. festmåltiden vid Mårten utifrån skånska förhållanden se Genrup 1973 s. 108–24 och Genrup 1976 s. 4–7.
- ¹⁵ Genrup 1977 s. 64–79.
- ¹⁶ Genrup 1978 s. 138–53.

Litteratur

- K. Genrup 1971: *Gåsmat. Skånska matvanor* utg. av N.-A. Bringéus.
- K. Genrup 1973: *Skånskt mårtensfirande. Skånska årsfester* utg. av N.-A. Bringéus.
- K. Genrup 1975: *Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Diss Lund.
- K. Genrup 1976: *Festmåltiden vid Mårten*. *Lunds universitet meddelar* nr 17.
- K. Genrup 1977: *Svartsoppa. Gastronomisk kalender*.
- K. Genrup 1978: *Julgåsen – ett bidrag till julsovlets historia. Gastronomisk kalender*. I något utökat skick i K. Genrup: *Mat som kultur. Etnologiska kosthållsstudier*, 1988.
- K. Genrup 1982: *Gåsen i Sverige genom tiderna. En studie i förändring och korologi*. Hektograf. utg.
- K. Genrup 1984: *Traditionellt kosthåll i Sydsverige. Gastronomisk kalender*.

Lunds stadsvall – nya undersökningar, nya perspektiv

Av Peter Carelli

Kulturen, Lund

Lunds medeltida stadsvall var ett för sin tid betydande befästningsverk. De synliga resterna av den sydvästra sträckningen i nuvarande Stadsparken utgör ett byggnadsminne, som är unikt i sitt slag i vårt land. Med anledning av nya arkeologiska undersökningar av ett parti i nordvästra delen av staden ges här dels en allmän presentation av vallen i sitt historiska sammanhang, dels en redogörelse för resultaten av undersökningarna, som bl.a. lett till att en tidigare obekant men fullt synlig del av vallen kunnat identifieras.

Den medeltida stadsvallen i Lund var till stor del intakt långt in på 1800-talet. När staden mot slutet av seklet vaknade ur sin »törnrosasömn» och med stor intensitet började växa, offrades delar av dess historia. Merparten av stadsvallen strök med, men än idag finns närmare en halv kilometer vall bevarad ovan mark i Stadsparken. I samband med avloppsgrävningar i S:t Laurentiigatan i början av 1990 har vallen och vallgraven berörts av en mindre arkeologisk undersökning. Denna har bl.a. lett till upptäckten av ytterligare en bevarad del av den forna stadsbefästningen ovan mark.

Redan i början av 1100-talet omnämns i det skriftliga källmaterialet en existerande stadsbefästning kring Lund. Detta befästningsverk har aldrig påträffats vid de omfattande arkeologiska undersökningarna i staden. Den tidig- eller högmedeltida stadsvallens historik är därmed höljd i ett fullständigt dunkel. Vi vet inte när den byggdes, varför detta skedde, hur den såg ut, vilken funktion den hade, när den övergavs eller revs och om den omedelbart ersattes av den för oss kända stadsvallen.

Den senmedeltida vallens historia är även den tämligen oklar. Källäget är dock avsevärt rikare, och de arkeologiska undersökningarna, som berört vall och vallgrav, har i vart fall lyckats bekräfta befästningsverkets existens, dess utsträckning och dess konstruktion. När vallen byggdes är fortfarande en olöst fråga, men det mesta pekar på att detta skedde någon gång under perioden 1326–1346.¹ Detta påstående grundar sig på vallens omnämnande i tre skriftliga källor. I den äldsta, en handfästning eller kungaförsäkran från 1326, ger Valdemar Eriksson, hertig av Sönderjylland och kung 1326–1330, borgarna i Lund »full rätt och frihet att efter förmåga befästa sin stad och andra köpstadsmän sina städer som de bäst kunna med plankor, gravar, murar och pälverk».² År 1346 omtalas Allhelgonaklostret »utanför Lunds murar»³ och 1361 nämns för första gången »stadens gravar».⁴

Framväxande borgarklass

Varför byggdes då denna omfattande vallanläggning och varför just vid denna

tid? 1300-talets första hälft var en orolig tid i Danmark, då kungamakten var minst sagt svag och landet bokstavligen höll på att upplösas. Skåne innehades som pantlän av holsteinarna men inlöstes av den svenske kungen Magnus Eriksson 1332. Fram till 1360 tillhörde så Skåne Sverige, ett land som dock även det befann sig i kris, främst av finansiell karaktär. Svaret på frågan ovan ligger nog i den framväxande borgarklassens ställning, som blev allt starkare i de olika köpstäderna under denna tid. När kungamakten var så försvagad, som den var under 1300-talets första hälft, fungerade säkerligen Lund som ett slags självbestämmande fristat, där borgarklassen stod för det största inflytandet. I detta perspektiv är det lätt att förstå stadsbornas önskan och vilja att omhägna hela staden med ett rejält försvarsverk. Även om vallen inte utgjorde något oöverstigligt problem för en anfallande fiende, fungerade den ändå som ett gott skydd mot den oroliga yttervärlden. Stadsvallens blotta existens medförde en mental trygghet och en stabilitet i tillvaron, som måste ha varit viktig för den verksamhet, som bedrevs av Lunds handelsmän och hantverkare. Stadsvallen fungerade troligen också som en juridisk, administrativ och ekonomisk gräns mellan stadens område och den omgivande landsbygden.

Samtidigt som borgerskapet började göra sig gällande i det politiska livet i staden, var det ändå kyrkan som hade den klara fysiska dominansen även under senmedeltiden.⁵ Under denna period uppkom något som närmast kan betecknas som en sammanhängande kyrkostad inom staden Lunds gränser. Det är dock troligt att den troligen tredelade befästningen runt Lundagård, domkyrkan och den tidigare kungsgården utgjorde kyr-

kans »stadsbefästning», medan borgarna betraktade vallen som ett skydd för »sin» stad.

Förödande översvämningar

En annan delförklaring till varför man bemödat sig med det mycket resurskrävande vallbyggandet är att man sökt utnyttja vallgravens vattenförande effekter. Med hjälp av vallgraven, som närmast kan betecknas som ett jättelikt dike, kunde man leda oönskade vattenmassor runt om staden för att därigenom undvika översvämningar inom stadsområdet. Att detta tidigare varit ett problem vittnar de svämlager om, som ofta konstateras vid utgrävningar i Lund. Ett tydligt exempel på detta är den s.k. PK-banksgrävningen, där ett kompakt lager av svämndy hade lagt sig som ett lock över den äldsta bebyggelsen till följd av en översvämning.⁶ Respekten för dessa förödande översvämningar bör med andra ord ha varit stor i Lund, och när förslaget om en vallgrav framkastades – som ju radikalt skulle minska risken för översvämningar – bör detta ha rönt stor uppskattning hos stadsborna, borgare såväl som kyrkans män.

Hur detta befästningsverk egentligen sett ut under medeltiden vet vi inte med säkerhet. Trots att både vall och vallgrav berörts åtskilliga gånger och arkeologiskt dokumenterats, har dess utformning inte klargjorts nämnvärt. Det som dock är klart är att befästningen bestått av både vall och vallgrav, sannolikt runt hela staden – en sträcka av ca 3,7 kilometer. Vallgraven grävdes ner i den sterila botenmoränleran ned till ett djup av ca 2,5 meter, och jordmassorna därifrån skyfflades upp på »insidan» av graven, så att en ca 2,5 meter hög vall bildades av morän-

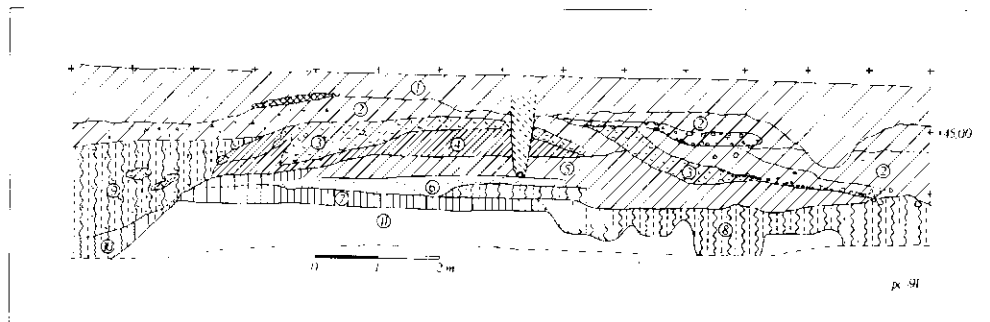

Fig. 1. Sektionsritning tvärs igenom stadsvallen strax söder om S:t Laurentiigatan. 1. Recenta fyllningsmassor; 2. Mylla med inslag av tegel, kalkbruk och träkol; 3. Myllblandad gul lera; 4. Mylla; 5. Omrört svämmaterial; 6. Svämsand; 7. Finkornigt lerblandat lager; 8. Svämlager; 9. Vallgravsfyllning: svämlager med inslag av lera och tegel; 10. Vallgravsfyllning: fet svämgyttja; 11. Moränlera. Uppmätning: C. Wahlöö, renritning: P. Carelli.

leran. Vanligtvis var vallgraven 8–10 meter bred och vällen 10–12 meter bred.⁷ Befästningsverkets totala höjd var således ca 5 meter från gravens botten till vallens topp. Möjligen stod en träpalissad på vallens krön, men några arkeologiska bevis för detta har ännu inte påträffats.⁸

Stadsvallen var med andra ord ett mycket mäktigt byggnadsverk. Lund var sedan länge vant vid omfattande och kostsamma byggnadsföretag, men de flesta hade ägt rum under de första århundradena i stadens historia, varför detta måste ha varit det största under hela senmedeltiden. När man idag promenerar genom Stadsparken låter man sig kanske inte imponeras över den trädbevuxna och grönlummiga vällen, men börjar man fundera på hur mycket jord som måste ha flyttats vid byggandet, kommer saken i annan dager. En hastig överslagsräkning för den 3,7 km långa vallgraven visar att det rörde sig om mellan 60 000–75 000 kubikmeter jord som skulle flyttas – utan hjälp av vare sig grävmaskiner, frontlastare eller ens stålspadar. Om varje grävande person lyckades flytta – låt säga – 5 kubikmeter per

dag innebar detta en arbetsstyrka på 100 man i fem månader – sju dagar i veckan. Sådana här fria beräkningar är naturligtvis mycket vanskliga, men de säger ändå något om stadsvallsbyggandets omfång. Det måste ha rört sig om ett oerhört resurskrävande byggnadsprojekt med stor åtgång på arbetskraft, pengar och tid.

Arkeologiska undersökningar

I nordvästra delen av staden har vall och vallgrav egentligen endast berörts av två arkeologiska undersökningar. Den första ägde rum 1978 i kvarteret S:t Peter söder om S:t Laurentiigatan.

Vid undersökningen, som var tämligen omfattande, genomgrävdes och dokumenterades bl.a. den medeltida stadsvallen samt delar av vallgraven. Vallen var uppbyggd av uppkastad moränlera, vilken därefter överlagrats av olika myllager. Både höjd och bredd överensstämde med de ovan angivna måtten. Vallgraven berördes endast delvis vid detta undersökningstillfälle, dess botten nåddes inte och bredden förblev okänd. Vallgravens fyllning bestod av svämgyttja (fig. 1).

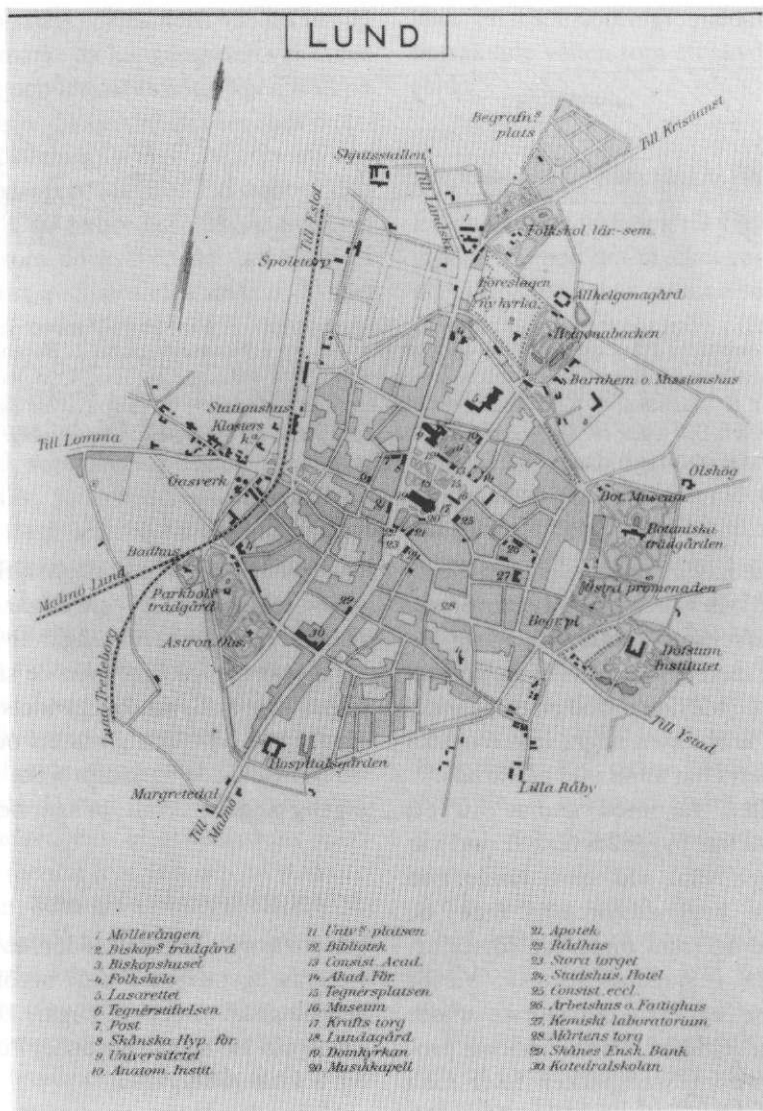

Fig. 2. Den år 1883 upprättade kartan av J. M. Larsson och M. Roth över Lund med de planerade förändringarna i stadens norra delar markerade.

Under januari och februari 1990 fick vi återigen möjlighet att arkeologiskt stifta bekantskap med den medeltida stadsvallen och vallgraven. Detta skedde då Lunds kommuns gatukontor grävde en avloppskulvert längs med hela S:t Laurentiigatan. Denna gata lades ut i slutet av 1800-talet och drogs då diagonalt över

den gamla vällen, något som syns tydligt på den år 1883 upprättade kartan av J. M. Larsson och M. Roth över Lund med de planerade förändringarna i stadens norra delar markerade (fig. 2).⁹ Schaktet sträckte sig mellan korsningen Karl XI gatan–S:t Laurentiigatan och korsningen Bredgatan–S:t Laurentiigatan. Schaktet var

drygt 225 meter långt och 3,5 meter brett.

Vid schaktningen var det vallgraven som först avtecknade sig i moränleran. Gravens »yttre» nedgrävningskant löpte tydligt snett över schaktet. Eftersom schaktet dessvärre skar vall och vallgrav mycket snett, blev sektionen genom dessa oerhört utdragen. Tidigare har nämnts att vallgraven var 8–10 meter bred, men det nu utförda sneda snittet genom graven blev hela 42 meter. Botten nåddes ej, men vallgravens djup var under en lång sträcka mer än två meter.

Fyllningen i vallgraven var densamma som vid tidigare undersökta platser: gråsvart, kletig svämgyttja. Detta är ett naturligt sedimenterat lager, som bildats under århundradenas lopp, då vatten ömsom forsat fram, ömsom porlat i graven. Att vattenståndet varierat i graven märks i variationerna inom svämgyttjelagret. Sandlinser, liksom ett tjockare myllager, tyder på att den naturliga sedimenteringen varierat avsevärt. I det ca 20 cm tjocka myllagret förekom stora mängder tegel, kalkbruk, djurben, glas samt ett skaft av en kritpipa och keramik, som kan dateras till 1600–1700-tal. Då detta lager bildades, bör exempelvis vattenflödet ha varit minimalt, medan sandlinserna tyder på ett kraftigare vattenflöde. I vallgraven påträffades även några snäckor av arten *Planorbis planorbis*, vilka trivs i ett ej för stillastående vatten.¹⁰ Det tycks också som om vallgraven fungerat under lång tid. När den grävdes har inte gått att arkeologiskt fastställa, men den har sannolikt existerat, åtminstone som ett mer eller mindre fungerande vattenflöde, fram till 1700–1800-tal, eftersom det ovan nämnda myllagret i sin tur överlagrades av ett 80–90 cm tjockt naturligt sedimenterat svämgyttjelager. Den sista fasen i vallgravens historia utgörs av ett smalt

dike, i den mycket utdragna sektionen 4 meter brett, nedgrävt alldeles »utanför» den egentliga vallgraven. I denna »grav» eller dike påträffades ett föremål, en knapp av tenn med ristat blommotiv på. Knappen kan dateras till 1700–1800-tal.

Vattensjukt område

Vallen var liksom i kv. S:t Peter uppbyggd av uppkastad moränlera. Vid vallfoten steg vallen kraftigt för att plana ut och hålla en jämn höjd av ca en meter, innan den återigen föll kraftigt drygt 19 meter längre bort i sektionen. Det är knappast troligt att detta utgör vallens ursprungliga höjd. Troligare är att den blivit avbanad och utjämnad vid något tillfälle, möjligen då S:t Laurentiigatan lades ut. Vid grävningen konstaterades också att den gula moränlera, som vallen varit uppbyggd av, fanns utspridd över ett mycket stort område runt omkring den ursprungliga vallen. Direkt ovan vallen förekom endast klart eftermedeltida lager, som inte bör vara äldre än 1700-tal.

Påfallande vid grävningen var den rika förekomsten och den stora spridningen av svämgyttja, som inte enbart begränsade sig till vallgravsfyllning. Längst i väster förekom ett 20–30 cm tjockt lager av ren vitgul kalk direkt ovan den sterila moränen, och ovan detta fanns ett metertjockt svämgyttjelager, som innehöll stora mängder krossade snäckskal. Dessa lager, som alltså avsatts en bit »utanför» vallgraven, utgör troligen resterna efter ett område med mer stillastående vatten. Från vallgravens början förekom även ett svämgyttjelager av varierande tjocklek ända upp till korsningen Bredgatan–S:t Laurentiigatan. Noterbart är även att svämlagret också förekom under den sen-

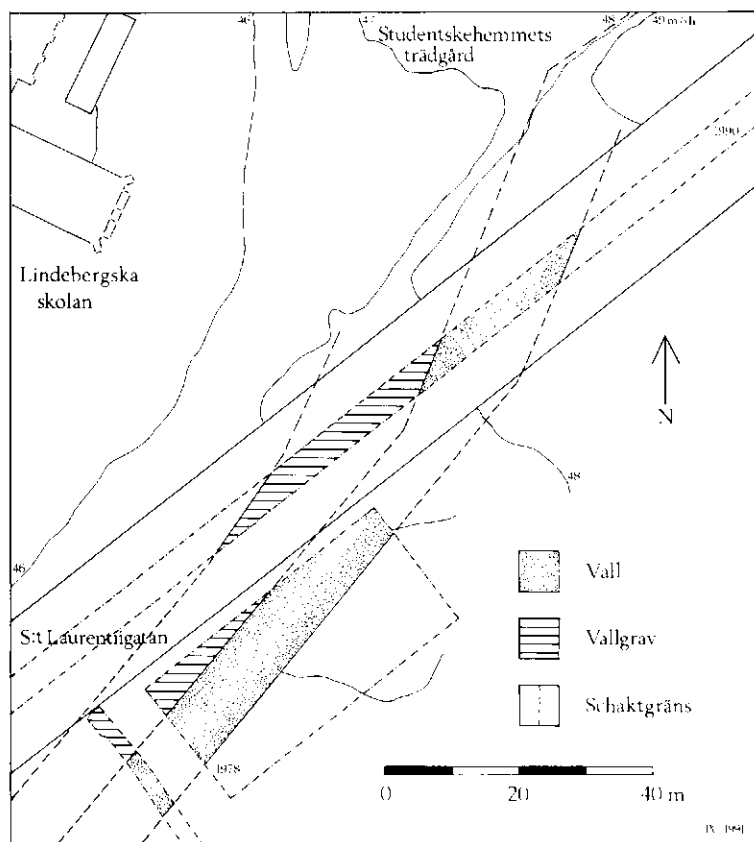

Fig. 3. Karta över stadsvallens nordvästra parti. Arkeologiskt belagda delar har skrafferats. Sannolik utbredning har streckats. Ritning: P. Carelli.

medeltida stadsvallen. Området var med andra ord relativt vattensjukt under ett tidigt skede och har så varit ända in i modern tid. I det äldre kartmaterialet finns också vattendammar markerade på flera platser utanför vallen. På J. Bergmans karta från 1704 syns en mycket stor damm direkt utanför vallen i höjd med S:t Laurentiigatan.¹¹ Vallens sträckning är svårtolkad eftersom schaktet var förhållandevis smalt och vallen skars alldeles för snett. Läger man en linjal mellan de bägge undersökta partierna – kv. S:t Peter och S:t Laurentiigatan – märker man snart att någonting »inte stämmer». Vallen tycks, söderifrån sett, ha krummat

av mot norr och bildat ett knä någonstans mitt emellan de ovan nämnda partierna (fig. 3). Detta stämmer med andra ord inte med den tolkning av vallens sträckning som gjorts i Riksantikvarieämbetets första stadsrapport om Lund.¹² Däremot är den mycket snarlik den vallsträckning som samme författare i andra stadsrapporten skisserat fram utifrån tomtindelingen i Lund omkring år 1500.¹³

Vallens bredd är efter vinterns grävningar uppskattad till 8–10 meter, dvs. ungefär densamma som i kv. S:t Peter. Vallgravens bredd är svårare att beräkna, men den tycks vara avsevärt bredare än på någon tidigare undersökt plats, uppåt 13–18 meter.

Fig. 4. Ända sedan medeltiden har markhöjningen på bilden synts utan att någon egentligen vetat om dess betydelse. Höjdryggen är sannolikt del av den, förutom i Stadsparken, helt försvunna medeltida stadsvallen i Lund. I bakgrunden ses Studentskehemmet. Foto: P. Carelli.

Nyupptäckt vallparti

Med anledning av »knät» i vallen och den nyupptäckta sträckningen gjordes en besiktning i trädgårdarna norr om S:t Laurentiigatan. I Studentskehemmets trädgård (Kv. Kråkelyckan 6) noterades en kraftig markförhöjning, ca två meter hög, i direkt anslutning till den vid undersökningen konstaterade vallen. Denna förhöjning sträcker sig 10–12 meter in i trädgården i nordöstlig riktning varefter den tycks försvinna. I en artikel i Studentskehemmets jubileumsbok redogör Per Stjernquist för kvarteret Kråkelyckans historia.¹⁴ Stjernquist konstaterar att kvarteret låg alldeles utanför den medeltida stadsvallen. Inom parentes nämns

också att den ovan beskrivna markförhöjningen vid Studentskegårdens södra gräns kan ha samband med stadsvallen.

Det råder idag knappast tvivel om att markförhöjningen utgör resterna av den medeltida stadsvallens allra nordligaste del (fig. 4). Dess riktning passar utmärkt med den senast undersökta vallsträckningen och nedanför branten, dvs. »utanför» vallen, där vallgraven en gång legat, är marken än idag vattensjuk vilket gör att de vattentörstande alträden trivs ypperligt där. Platsen där markförhöjningen försvinner i Studentskehemmets trädgård är säkerligen den plats, där vallen i form av ett skarpt hörn svängt ner mot Norreport som varit belägen ungefär i korsningen S:t Laurentiigatan–Bredgatan.

Hur länge har då befästningen existerat? Denna fråga är dessvärre omöjlig att besvara, eftersom stadsvallens betydelse tycks ha förändrats med tiden. Den fortifikatoriska rollen tycks ha mist sin betydelse något eller några hundra år efter att den byggdes. Däremot behöll vallgraven sin betydelse som vattenledare under flera hundra år, vilket också omvittnas i det skriftliga källmaterialet.¹⁵ En betydelse fick stadsvallen 1662, då den blev tullgräns för Lundatullen, vilket den var ända fram till 1811.¹⁶

Sedan dess har alltså det mesta av den senmedeltida stadsvallen försvunnit genom stadsplaneförändringar och exploateringar. 1990 års schaktning i S:t Laurentiigatan är inte heller den något undantag, eftersom den har bidragit till att återstoderna av stadens vall och vallgrav i nordvästra delen av staden försvunnit för all framtid. Glädjande i sammanhanget är dock att grävningen lett till upptäckten av en del av vallen, som ända sedan medeltiden stått fullt synbar ovan mark utan att någon egentligen vetat om dess betydelse.

Noter

¹ Andrén 1980 s. 75.

² Blomqvist 1985 s. 11.

³ Blomqvist 1951 s. 161.

⁴ Blomqvist 1951 s. 261.

⁵ Andrén 1980 s. 90.

⁶ Wahlöö 1976 s. 15 ff.

⁷ Andrén 1980 s. 75.

⁸ Blomqvist 1985 s. 21.

⁹ André & Högstedt 1990 s. 71.

¹⁰ Blomqvist 1985 s. 25.

¹¹ André & Högstedt 1990 s. 24.

¹² Andrén 1980 s. 62.

¹³ Andrén 1984 s. 19.

¹⁴ Stjernquist 1987.

¹⁵ Blomqvist 1985 s. 28.

¹⁶ Blomqvist 1951 s. 264.

Hänvisningar

André, A. & Högstedt, C 1990. Kartornas Lund. 1580-talet till 1950. Föreningen Gamla Lunds årsskrift 72. Lund.

Andrén A. 1980. Lund. RAÄ & SHM Rapport. Medeltidsstaden 26. Stockholm.

Andrén A. 1984. Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. RAÄ & SHM Rapport. Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Blomqvist, R. 1951. Lunds historia 1. Medeltiden. Lund.

Blomqvist, R. 1985. Stadsvallen. Ett unikt byggnadsminne. Föreningen Gamla Lunds årsskrift 67: 2. Lund.

Carelli, P. 1990. S:t Laurentiigatan, schaktövertäckning 1990. Kulturens lundaundersökningar. (Otryckt rapport). Kulturens Lundaarkiv (A-arkivet). Lund.

Stjernquist, P. 1987. Kvarteret Kråkelyckan. Områdets förändringar genom åren. Lunds Student-skegård 1937-1987. Lund.

Wahlöö, C. 1976. Lagerbild och fasindelning. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. Red. A. W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia VII. Lund.

Wahlöö, C. 1979. Rapport över arkeologiska undersökningar i Kv S:t Peter, Lund 1978. Kulturens lundaundersökningar. (Otryckt rapport). Kulturens Lundaarkiv (A-arkivet). Lund.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning* (1868–1873), *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* (1874–1880), *Skånska samlingar* (1894–1897) samt *Historisk tidskrift för Skåneland* (1901–1921).

1961 började föreningen utge *ALE, Historisk tidskrift för Skåneland*. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1991, 75 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, högskolelektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdís Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumschef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseumschef Bengt-Arne Person, Varberg, länsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

